

6. Paprocki F. Herby rycerstwa polskiego, zebrane, wydane r.p. 1584 / wyd. J. Turowski. – Kraków, 1858. – S. 862. Strykowski M.O. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rysi Kijowskiej, Siewierskiej, Wjłhinskiej – Бм., 1846, – S. 58, 101–102.
7. Encyklopedyja Powszechna. – Warszawa, 1867. – Т. 27. – S. 229.
8. Sokolowski i Radziminski, Wstep do listów księcia Jerzego Zbarazkiego, kasztelana Krakowskiego z lat 1621–1631 // Archiwum Komisji historycznej Akademii umiejętności. – Krakow, 1880. – Т. II. – S. 6–7.
9. Леонтович Ф.И. Указ. соч. – С. 334.
10. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные Археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т. III. – С. 114.
11. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. II. – Т. I: Постановление дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России (1569–1654 гг.) / Под ред. М.Д. Иванышева. – С. 253, 277, 284, 386.
12. Там же. – К., 1888. – Ч. II. – Т. II: Акты для истории провинциальных сеймов Юго-Западного края во второй половине XVII в. (1654–1697 гг.) / Под ред. Н.В. Стороженко. – С. 10, 101, 124.
13. Там же. – С. 141–142.
14. Stadnicki K. Bracia Władzistawa Jagiełły Olgierdowicza Króla Polski, Wielkiego Xiecia Litwy. – Lwów, 1867. – S. 105–109; Bartoszewicz I. Dzieła. – Krakow, 1881. – Т. III: Stydia historyczne i literackie. – S. 373, 378–380.
15. Strykowski M.O. Kronika... – Бм., 1846. – Т. II, – S. 58, 101–102.
16. Летописец Литвы и хроника русская. – Бм., 1827. – С. 52.
17. Леонтович Ф.И. Указ. соч. – С. 337.
18. Stadnicki K. Bracia Jagiełły... – S. 106, 109; Bartoszewicz I. Dzieła. – S. 378–379; Zrodta dziejowe opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa, 1877. – Т. VI, – S. LXIX.
19. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографической комиссией. – СПб., 1865. – Т. II. – № 73.
20. Archiwum Sanguszkow. – Т. I. – S. 54–55.
21. Ibid. – S. 54–55.
22. Ibid. – S. 53–54.
23. Stadnicki K. Synowie Gedemina. – Lwow, 1881. – Т. I, – S. 206.
24. Arch. Sang. – Т. III, – S. 166.
25. Ibid. – Т. I. – S. 70.
26. Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II: Акты о заселении Юго-Западной России (1471–1668) / Под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова. – С. 345.
27. Леонтович Ф.И. Указ. соч. – С. 341.
28. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od konca XIV wieku. – Warszawa, 1895. – S. 156.
29. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993. – С. 88.
30. Леонтович Ф.И. Указ. соч. – С. 342.
31. Акты ЮЗР. – СПб., 1862. – Т. I. – № 64.
32. Wolff J. Kniaziowie. – S. 157.
33. Arch. Sang. – S. 8.
34. Леонтович Ф.И. Указ. соч. – С. 343.
35. Wolff J. Kniaziowie – S. 158.
36. Arch. Sang. – I, C. 8.
37. Wolff J. Kniaziowie – S. 157.
38. Wolff J. Kniaziowie – S. 158.
39. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. I. – С. 26.

*Легун Ю.
(м. Київ)*

ЦЕРКОВНІ ВІЗИТАЦІЇ XVIII – XIX СТ. ЯК ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Чи не першою в українській історіографії працею, предмет дослідження якої склали візитації, є стаття С. Дложевського, члена Подільського епархіального історико-статистичного комітету. Наприкінці XIX ст. у Кам'янці-Подільському з його ініціативи

групою краєзнавців було здійснено публікацію витягів з протоколу генеральних візитацій Львівської єпархії XVIII ст. [1]

У передвоєнний період на візитації як історичне джерело звернула увагу Меланія Бордун [2]. У 1931 р. Іван Крип'якевич опублікував візитаційні протоколи Чигирини та Суботова 1726 р. [3]

Нові можливості джерелознавчого дослідження візитацій відкрилися з початку 90-х років ХХ ст. У 1993 р. Арсен Зінченко опублікував статтю про візитації костьолів та монастирів Правобережної України кінця ХVІІІ– середини ХІХ ст. [4]. Автор наголошував на значенні джерела для розвитку різних спрямувань історичної науки: вивчення пізнофеодалного міста, архітектури, шкільництва, книгодрукування, медицини, метрології, соціальної історії, етнографії. Історик вперше в національній історіографії застосував досвід зарубіжної історичної науки при вивченні даних актів.

Наступний етап студій таких пам'яток пов'язаний з публікаціями львівського дослідника Ігоря Скочилися, результатом яких була захищена у 1999 р. кандидатська дисертація на тему “Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730-1733 рр. як історичне джерело” [5]. Черговим вкладом дослідника у вивчення цього джерела є двотомне видання „Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХVІІ – ХVІІІ ст. Ігор Скочилися вказує на візитаційну документацію, та інші джерела церковного походження (книги духовних судів, акти консисторії, метричні книги, реєстри церков, списки парафіян) як на комплексні масові джерела з історії та культури України [6].

Значні успіхи у висвітленні візитацій як історичних джерел досягли польські історики. Вже понад сторіччя видаються візитаційні протоколи польських костьолів. Дослідники опрацювали методи студій цього джерела, з'ясували усі його інформативні можливості. У 2-й половині ХХ ст. безпосередньо вивченням візитацій займалися насамперед історики костюлу: Б. Кумор, С. Літак, С. Лібровський та ін. [7]. Однак безпосереднім виданням цих джерел тривалий час займався Б. Ульяновський [8]. Цікавим для нас видається опублікований у 2001 році Й. Марецьким інвентар Вінницького капуцинського монастиря від 1799 р. Тут занотовані імена церковних служителів, рік, день, місяць та місце їхнього народження, відомості просопографічного характеру (коли, хто вступив до ордену капуцинів, які виконує функції) [9].

Візитації (лат. *visitatio canonica, visitatio pastoris*) у загально прийнятому значенні являють собою пастирські відвідини вірних, які здійснював сам єпископ, або ж його помічники.

Про такі ревізії згадував вже св. Григорій Ніссенський (близько 335-395 рр.) у житті св. Григорія Чудотворця (близько 213-275 рр.) [10]. Завдання канонічних візитацій впливали з їхнього пастирського характеру: утвердження духівництва та мирян у християнській вірі, залучення нових вірних.

Іншою метою візитації було поширення в краї владі єпископа. Під час ревізій церков владики контролювали дотримання парафіяльним кліром та вірними церковної дисципліни, моральних та етичних норм подружнього життя, визначали легітимність перебування на своїх посадах, роздавали антимінси, збирали церковні податки, освячували храми, а також висвячували і затверджували (конфірмували) священників на парафії або й усували їх від виконання обов'язків.

Ймовірно, в перші сторіччя становлення християнства відвідини общин єпископами мали на меті зміцнення своєї влади над віруючими і збереження пастви в обстановці гострої

боротьби конфесійних течій раннього християнства. Боротьба з ересями була не менш важливим завданням, яке стояло перед візитатором і в подальші часи. Зі збільшенням церковного землеволодіння, візитація мала на меті ревізію і збереження церковної власності.

У процесі візитації підписувався великий документ – акт візитації, який складали в ревізованій церковній установі заздалегідь. Він міг мати й інші назви – “візита”, “опис церкви чи монастиря”, “відомості про церкву чи монастир”.

Візитація називалась генеральною, якщо її проводив єпископ (провінціал) або його представник. Такі акти, як правило, відрізнялися особливою повнотою. Архидияконські деканальні візити проводилися в церковних округах, підпорядкованих архидияконам і деканам. З погляду конкретних завдань ревізій єпархій візитації поділялись на зовнішні та внутрішні. Перші з них стосувались, в основному внутрішньоцерковних питань, насамперед, морального стану і поведінки кліру. Інші охоплювали ширше коло питань, які стосувались матеріального, правового становища і функціонування тієї чи іншої церковної установи.

Приєднання до Російської імперії в кінці XVIII ст. Правобережної України зробило актуальним для царизму регламентацію становища греко- та римо-католицького духовенства. Тому після поділів Польщі нормативні законодавчі акти не тільки зберегли, але й підкреслили обов'язковість для католицького і унійного духовенства практики візитації.

За затвердженням 3 листопада 1798 р. “Регламентом для церков і монастирів римо-католицького віросповідання” неухильно вимагалось складання генеральної візити, де описувались монастирі і костьоли, склад духовних осіб, нотувався стан сіл, грошових сум церковних інституцій [11]. Наступні укази підтверджували вимогу щорічного проведення візитацій і подання до Римо-католицької і греко-уніатської духовних колегій в Петербург її актів. Але гарантувати щорічну візитацію не вдавалось, оскільки за давнім звичаєм вона проводилась раз на два-три роки.

У багатьох архівосховищах збереглася величезна кількість візитаційних описів кінця XVIII – 1-ї половини XIX ст. Значна колекція актів візитації знаходиться у Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), зокрема у фондах Римо-католицької духовної колегії (Ф.822. Оп.3), у канцелярії митрополита греко-уніатських церков у Росії (Ф.823. Оп.3), канцелярії обер-прокурора Синоду (Ф.797. Оп. 6).

Вагома кількість таких справ є в центральних і обласних архівах України. Стосовно Правобережної України слід вказати держархів Житомирської області, де виділено окремий фонд “Візитор римо-католицьких монастирів і костьолів Луцько-Житомирської духовної консисторії” (Ф. 178). У держархіві Хмельницької області (акти візитації костьолів і монастирів зберігаються у фонді Кам'янецької римо-католицької духовної консисторії (Ф. 685. Оп. 2-6), у держархіві Тернопільської області – у фонді Почаївської лаври (Ф.258), в держархіві Волинської області – у фонді “Луцька генеральна унійна духовна консисторія” (Ф.382). У Держархіві Вінницької області (далі – ДАВО) містяться подібні акти у Фонді Могилівської римо-католицької духовної консисторії (Ф. 737). Такі матеріали зустрічаються і у фондах повітових судів з ДАВО й ДАХО. Досить часто вони долучалися до справ про суперечки за церковні землі XIX ст. Візитський опис складався за певною схемою, яка забезпечувала однотипність таких актів у межах єпархії чи орденської провінції. Як правило, зміст актів візитації першої половини XIX ст. був наступним:

1. Заголовок акту візитації з вказівкою на особу візитатора і свідчення його повноважень та часу проведення візитації.

2. Повна назва монастиря (церкви), зазначення часу, обставин його заснування й особи засновника; тут же описується й місце розташування церковної інституції, її віддаленість від сухопутних і річкових шляхів сполучення.

3. Опис будівель монастиря (церкви), їх перелік, особливості їх інтер'єру та екстер'єру, наявність дзвіниць, каплиць. Досить детально описується внутрішнє оздоблення культових споруд.

4. Дані про духовенство (священники, монахи, новації) і служителів церкви. Візити докладно повідомляють про соціальне походження, вік, освіту, титули, нагороди, заслуги, функції кожного.

Тут же знаходимо дані про вчителів і учнів шкіл, які функціонували при монастирях і церквах.

5. Дані про фондуші церковної установи: маетки з селянами, грошові суми, які давалися в позики, десятини й аннуати. Іноді містяться виписки і копії старовинних актів, які підтверджують права церковної установи на її фондуші. У цьому розділі докладно описується господарство монастиря (церкви): заселені маетки, юридики, промислові установи, оренди.

6. Інвентарі маєтків і опис селянських повинностей.

7. Опис юридик церкви (монастиря).

8. Обчислення річних доходів і видатків.

9. Опис парафії і церковних братств, які існували при церкві (монастирі).

10. Фондушеві зобов'язання кліру, тобто перелік обов'язкових церковних ритуалів, а також добродійна діяльність священників.

11. Лікарні (шпиталі), притулки.

12. Школи, які діяли при церкві (монастирі).

Конкретні акти візитації могли мати і меншу кількість розділів: це залежало як від місцевих обставин, так і від індивідуальності упорядника. Неоднаковими були ретельність і докладність опису.

Навіть короткий перелік запитань, на які відповідав укладач візитаційного опису, показує багатство змісту цього акту, відображення у ньому найрізноманітніших даних, важливих для історика.

Ми ж свою увагу в основному сфокусуємо на відомостях, які стосуються безпосередньо нижчого духовництва церков, монастирів – церковних робітників та селян, які перебували у юрисдикції релігійних інституцій. Акти візитації кінця XVIII – 40-х років XIX ст. у цьому відношенні несуть великий обсяг інформації.

Так, ми тут знаходимо дані про адміністрацію фільварків (економів, ланових, сотників, лісничих, гуменних, побережних, стайничих) і фільваркових робітників-кріпаків і наймитів (пастухів, парубків, слуг), про порядок розрахунку економії з кожним з них [12]. Так, у візитації Янівського Бернардинського костельу за 1799 рік записані відомості про кухаря Григорія Ружинського, хлопця Михайла Чеховського, візника Петра Любарського та інших [13].

Важливою частиною деяких візитаційних описів є інвентар – подвірний перелік селянських господарств із значенням складу сімей, кількості худоби, землі і повинностей селян на користь економії. При цьому зацікавлення викликає не лише основний текст, але й примітки на полях інвентаря, які вказують на заняття селян ремеслом (ткач, коваль, бондар, швець та ін.), на виконання ними нижчих адміністративних функцій у фільварку (побережник, гуменний) і особливості відбуття повинностей на користь фільварку.

Важливим для дослідника є примітки про роботу селянських господарств. Тут завжди нотувалися вістки про селян-втікачів.

У візитаційних описах є численні дані про соціальне походження монахів, абатів, парафіяльних священників, членів капітул кафедральних соборів. У цих актах часто описані й селянські будівлі.

Представлений матеріал яскраво ілюструє важливість візитацій як просопографічного джерела. Адже окрім вісток про народження, вік осіб, ми дізнаємося і про інші сторони життя священників, церковних служителів, селян. Використання багатого фактологічного матеріалу візитацій із застосуванням елементів антропології, географії, демографії, соціології, дасть можливість розпочати дослідження щоденного побуту духівництва і селян, їхніх світоглядних орієнтацій, ментальності, релігійності і, у підсумку, місця душпастиря у тогочасному суспільстві, ролі кліру як консерватора “української старовини” у XVIII – 1-й половині XIX ст. [14].

Використана література:

1. Д[ложевський] С. О визитации или ревизии церквей во времена унии // Подольские епархиальные ведомости (прибавление). Кам.-Под., 1886. – № 43. – С. 867–884.
2. Бордун М. З життя українського духівництва Львівської єпархії 2 пол. XVIII ст. (на основі візитації М. Шадурського 1759-1763) // Записки Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. – Львів. – 1924. – Т. СXXXIV–СXXXV. – С. 154–158.
3. Крип'якевич І. Чигирин і Суботів у візитації 1726 р. // Записки НТШ. – Львів, – 1931. – Т. CLI. – С. 191-194.
4. Зінченко А. Акти візитацій костьолів та монастирів XVIII–XIX ст. як історичне джерело // Подільська старовина. Зб. наук. праць на пошану проф. В.Отамановського / Відп. ред. В.Косаківський. Вінниця, – 1993. – С. 205-213.
5. Скочиляс І. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730-1733 рр. як історичне джерело. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999.
6. Він же. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII ст. – Т.2. – Львів, 2004. – С. XVIII.
7. Librowski S. Źródła do wewnętrznych dziejów kościoła // Archiwa, biblioteki i muzea kościelne. – Lublin, 1963. – Т.7. – S. 77-94; Litak S. Akta wizytacyjne parafii z XVII-XVIII w. jako źródło historyczne // Zeszyty naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. – Lublin, 1962. – Т.3. – S. 41-58; Kumor B. Przedrozbiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne // Przeszłość Demograficzna – Polski. 1968. – S. 1-18.
8. Wizytacje dobr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapityły gnieźnieńskiej. XVI w. / B.Ulanowski. Kraków, 1920; Inwentarz dóbr dochodów biskupstwa włostawskiego z roku 1534. Wyd. B. Ulanowski. W: Arch. Komis. Hist. AU. – Т.10. – Kraków, 1916. – S. 1-128.
9. Marecki J. Najstarszy z zachowanych inwentarzy klasztoru kapucynów w Winnice // Pasterz i twierdza. Księga jubileuszowa dedykowana księdzu biskupowi Janowi Olszańskiemu ordynariuszowi diecezji w Kamieńcu Podolskim / Pod red. ks. J.Woźczańskiego. – Kraków – Kamieniec-Podolski, 2001. – S. 91-113.
10. Encyklopedia kościelna. – Warszawa, 1911. – Т. XXXI. – S. 534-538.
11. ПСЗ-1. – Т. 25. – № 18734, 1798 г.
12. Зінченко А. Назв.праця. – С. 208.
13. ДАВО. – Ф. 737. – Оп.1 – Спр.3. – Арк. 103-104.
14. Скочиляс І. Генеральна візитація львівської єпархії 1726-33 рр. як просопографічне джерело // Шоста наукова геральд.конф. (Львів, 27-29 березня 1997 р.). Матеріали. Львів. – 1997.